

Bulletin of Gulistan State University

Volume 2019 | Issue 1

Article 10

3-20-2019

VIEWS OF AYUB GULOMOV OF WORD-FORMATION

F Sharipov

Gulistan State University, guldtm2013@mail.ru

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/gulduvestnik>

Part of the [Higher Education Administration Commons](#)

Recommended Citation

Sharipov, F (2019) "VIEWS OF AYUB GULOMOV OF WORD-FORMATION," *Bulletin of Gulistan State University*. Vol. 2019 : Iss. 1 , Article 10.

Available at: <https://uzjournals.edu.uz/gulduvestnik/vol2019/iss1/10>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Bulletin of Gulistan State University by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact sh.erkinov@edu.uz.

Filologiya

УДК 372.881.11

АЙЮБ ҒУЛОМОВНИНГ СЎЗ ЯСАЛИШИГА ДОИР ҚАРАШЛАРИ

Ф. Шарипов

Гулистон давлат университети

E-mail: guldtm2013@mail.ru

Сўз ясаши муаммоларига, ўзбек тилшунослигида, тизимли илмий ёндашув А.Ғуломовнинг «Ўзбек тили илмий грамматикасидан материаллар» ишидан бошланди десак, адашмаган бўламиз. Чунки олим бунда сўз ясаши масаласига қисман тўхталиб ўтган бўлса, 1944 ҳамда 1947 йилларда сўз ясовчи “-ла аффикси ҳақида”, ундан кейин «-дош аффикси ҳақида»ги мақолаларда қўшимчанинг маънолари ва унинг умумий хусусиятлари ҳақида иккитадан, ундан сал олдин «-ка аффикси ҳақида», «Сўз ясашида ўзакдаги ўзгаришлар» ва «Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари» (Ғуломов, 1949) мақолаларини эълон қилди. Худди шу тарзда 50-йилларгача бир нечта илмий асарлар ва дарсликлариди ҳам сўз ясаши масалаларига тўхталиб ўтди ва 1955 йилга қадар «Ўзбек тилида аффиксациянинг айрим масалалари» (1953), «О правописании сложных слов» ҳамда «Ўзбек тилида адвербализация масаласи ҳақида» (1954) мақолаларини эълон қилди.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

1955 йилда «Ўзбек тилида тарихий сўз ясаши масалалари» мавзусида докторлик диссертацияси ҳимоясидан кейин ҳам А.Ғуломов ўзбек тили ўз ясаши масалаларига доир тадқиқотларини изчил тарзда давом эттирди. Жумладан, 1961 йили «-мон аффикси ҳақида», 1963 йили «-лик аффикси ҳақида», «Аффиксация вақтида содир бўладиган ёндош ҳодисалар» ҳамда «Ўзбек тили сўз ясашининг айрим масалалари» (Ғуломов, 1975) каби кўплаб илмий мақолаларини нашр этди. Олимнинг этимологияга ҳамда ҳозирги ўзбек тилида сўз ясаши масалаларига оид мақолалари ҳам ана шу ишларнинг давоми ҳисобланиб, 1975 йили нашр этилган «Ўзбек тили илмий грамматикаси»нинг сўз ясаши бўлимини ёзди. Шунингдек, олим «Феъл» (Ғуломов, 1954) китобида феъл ясашига алоҳида тўхталиб ўтган - феъл ясаши ва қўшма феъллар тадқиқини амалга оширган. Олимнинг сўз ясаши масаласига алоқадор энг охириги мақоласи «Сифат ҳақида мулоҳазалар» (Ғуломов, 1979) номи билан 1979 йили ТошДУнинг «Ўзбек тилида сўз ясаши» илмий асарлари тўпламида нашр этилган. Тадқиқотда таққослаш, илмий-методик таҳлил ва умумлаштириш методларидан фойдаланилди.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Юқоридагилардан кўринадики, олим илмий фаолиятининг салмоқли қисмини ўзбек тили сўз ясаши тизимининг барча, энг муҳим назарий масалаларини, ўзига хос жиҳатларини (айнан, ўзбек тилига хос бўлган хусусиятларини, ўзбек тили, айниқса, халқ тили материаллари асосида), шунингдек, умуман сўз ясаши муаммосини умумназарий аспектда ўрганиш масалалари ташкил этади. Албатта, бу фикр олимнинг бошқа соҳалар (фонетика, морфемика, морфонология, морфология, синтаксис каби соҳалар) бўйича олиб борган йирик тадқиқотларини ҳеч камситмайди. Зеро, олимнинг қайд этиб ўтилган соҳалар бўйича олиб борган тадқиқотларидаги мукаммаллик, илмий теранлик, янги қарашлар, салмоқли ҳулосалар ҳам ўзбек тилшунослигининг бетакрор ютуқлари ҳисобланади ва кейинги тараққиёти учун назарий манба вазифасини ўтайди.

А.Ғуломов ўзбек тилшунослигида сўз ясаши муаммолари бўйича энг кўп самарали тадқиқотлар олиб борган олим сифатида ўзбек тилшунослари сардори бўлиб қолади. Тилшуносликнинг сўз ясашига доир энг мураккаб, мунозарали назарий масалаларига алоҳида эътибор қаратади. Маълумки, шундай ҳолатлардан бири сўз ясашининг таърифи, унинг туб моҳияти масаласидир. Унинг «Лексикадаги тараққиётнинг энг асосий йўллари бошқа тиллардан сўз олиш ва сўз яшаш» эканлигини таъкидлаб, «Сўз яшаш, умуман, қандай усул, қандай восита билан бўлмасин, янги сўз ҳосил қилишдир», - деган ҳодиса мазмун-моҳиятини аниқ ва ихчам акс эттирган таърифни беради-ки, уни ўзгартириб беришнинг ўзиёқ ҳодиса моҳиятини сохталаштиришга олиб келади. Чунки «Сўз яшаш» ёки «сўз ясаши» тушунчаларининг туб моҳияти, ҳақиқатан ҳам, тилда янги сўзлар яратиш - ҳосил қилишдир. Янги сўз ҳосил қилиш - яратиш эса, тилдаги мавжуд воситалар ва улардан қайсидир усулларда фойдаланиш орқали амалга ошади. Бу ҳолатни ўзгартириб, бошқача талқинлар билан изоҳлашга, баён этишга ҳаракат қилмайлик, моҳият - шу, мақсад шудир. Яъни сўз яшаш орқали (ёки сўз ясашида) тил лексикасида янги сўз пайдо бўлади, у алоҳида янги ясалма, янги сўз сифатида лексикада қайд этилади. Ҳосил бўлган бирликни янги сўз, ясама сўз ёки янги лексема, ясама лексема, ясашишни янги сўз яшаш

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI, 2019. № 1 ***

ёки янги лексема яшаш деб номлашимиздан қатъий назар, бу моҳиятни ўзгартирмайди. Демак, тилда янги луғавий бирлик ясалди ҳамда ҳосил қилинган бирлик - тилда ўз ўрнини топди, хоҳлаган шахс ундан нутқ жараёнида фойдаланишга ҳақлидир. У тилдаги мавжуд воситалардан, юқорида таъкидлаганимиздек, қандайдир усуллардан фойдаланиш орқали вужудга келди - эҳтиёж асосида ҳосил қилинди. Бироқ шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ясалма айрим тилшунослар қайд этганларидек, қайсидир шахс томонидан, унинг иштирокида юзага келган бўлиши мумкин. Лекин бунда сўзнинг, айнан, биринчи марта ким томонидан ясалганлиги масаласини аниқлаш ниҳоятда мушкул. Тўғри, тилдаги айрим терминларнинг ким томонидан ясалганлиги, илк бор ишлатилганлиги, окказионал ясалмалар муаллифлари ҳақида қайдлар кузатилади. Бизнингча, янги сўзлар маълум сўз яшаш меъёрлари, қабул қилинган қонун-қоидаларга мувофиқ тарзда халқ томонидан яратилади. Сўзнинг ким томонидан яратилганлигини белгилаб бериш мумкин эмас ва бунга эҳтиёж ҳам йўқ. Айтмоқчимизки, «сўз ясашиши ҳодисасининг субъект (бажарувчи)га алоқаси бўлмаслиги мумкин эмас» тарзидаги фикрни такрорлашга, таъкидлашга эҳтиёж йўқ. Бизнингча, сўз яшаш бирикмаси икки маънога эга деб бериш ҳам ўзини оқламайди. Гап шундаки, умуман, янги сўз ҳосил бўлиши туб моҳияти А.Ғуломов тўғри ва аниқ таъкидлаганидек, тил бирликлари ёрдамида, маълум усул билан сўз ҳосил қилиш моҳиятидан тубдан фарқ қилмайди. Чунки, янги сўз бўшлиқдан олиб ҳосил қилинмайди, унинг ҳосил қилинишида тил бирликлари, мавжуд воситалар иштирок этади, улар воситасида сўз ҳосил қилиш, албатта, улардан қандайдир усулда фойдаланиш орқали амалга ошади.

Шунга кўра, сўз яшашни бундай ортикча изоҳлаб ўтиришга ҳеч эҳтиёж йўқ. Демак, А.Ғуломов таърифида акс этган **“қандай усул билан бўлмасин”** деган ҳолати тўғрироқдир. Чунки тилда мавжуд бўлган воситалар, бирликлардан фойдаланмаган ҳолда янги сўз ҳосил қилиб бўлмаслиги маълум. Ва ниҳоят, янги сўз ҳосил қилиш ҳолати ҳам туб моҳиятдир. Гап айнан янги сўз ҳосил қилиш ҳақида борар экан, олим «ясама сўзнинг, бинарлик (икки қисмдан иборат бўлиш) ҳолати, бинар оппозиция тусида бўлиши, унда икки элементнинг алоқадор эканлигини кўрсатади: ясама сўз (махсул) ва унинг ясовчиси (ясашишига асос бўлган элемент)» (Ғуломов, 1975) деган фикр, айнан, сўз ясашиши моҳиятини тўғри белгилаганлигини кўрсатади. Олим яшама асос бўлган сўз ва ясалма муносабатларини изоҳлар экан, ясашиш асоси термини ўрнида, унинг туб моҳиятини тўғри белгилагани ҳолда яшама асос бўлган ўзак, негиз терминларини, баъзан яшама асос бўлган элемент терминини ҳам ишлатади ва бу мустақил ҳолда айрим сўз, лекин ясалмага асос бўлгач - ундан янги сўз ясалгач - сўзнинг қисми: ўзак ёки негиз» деган моҳиятни баён қилади-ки, буни қанчалик бошқача изоҳлашга ҳаракат қилмайлик, ҳолат ўзгариб қолмайди. Чунки ҳар бир ясама сўз (аффиксация ёки ёрдамчи сўз орқали ясалган сўз) сўз ясашиши асоси ёки сўз ясовчи асос, сўз яшаш асоси ҳамда сўз ясовчидан сўз ясовчи элементи, сўз ясовчи восита, сўз ясовчи аффикс каби қисмларидан иборат бўлади. А.Ғуломов ҳар қандай ясама сўзда ясашиш асоси битта бўлиши ҳақидаги фикрнинг туб моҳиятини ҳам 70-йиллардаёқ аниқ белгилай олган. Жумладан, *«тароқчи сўзи тароқ сўзидан, тароқчилик сўзи тароқчи сўзидан ясалганини, бунда сўз ясашиши таҳлили билан морфем таҳлилини аралаштирмаслик каби ҳолатларни жуда аниқ ва тўғри таъкидлайди: тўқимачилик сўзи тўқимачи сўзидан ясалган (-лик воситасида), у икки қисмдан: тўқимачи ва -лик қисмларидан иборат, аммо тўқи+ма+чилик: тўқи-ўзак морфема, қолганлари аффиксал морфемалар»* каби таҳлилларни беради (Ғуломов, 1975). Шу нуқтаи назардан XXI аср бошларида айtilган бу каби фикрларнинг юзага келиши учун замин вазифасини ўтаган десак, ҳақиқатга мос келади.

Олимнинг қайд этилган фикрларини, айрим терминларни ўша даврга мос ҳолда қўллаганини назарий хатога йўл қўймасдан тан олиш илмни бойитади, янгиликларга етаклайди. Терминнигина ўзгартириш билан моҳият ўзгариб қолавермайди. Ана шу нуқтаи назардан қаралса, олимнинг ясама сўз, сўз яшаш асоси, сўз ясовчи восита, ясалманинг маъноси, ясовчи асоснинг маъноси, ясовчи воситанинг маъноси, сўз яшаш усуллари, тушунчалари ҳақидаги фикрлари ўз моҳиятига кўра, тўла асосли эканлиги кузатилади. Бу ясама сўз таркибини сўз ясашиши ва морфем таҳлил қилиш борасида ҳам ўз қимматини йўқотмаганлигини, асослилигини кўрсатади. Унинг сўз яшада янги - ясалма ҳосил бўлади, у икки таркибий қисмдан иборат бўлади, бу қисмлар ўзаро муносабатда бўлади, ясовчи асос қисм билан ясовчи восита (аффикс, ёрдами воситалар - сўзлар) қисм ўртасидаги ўзаро муносабат ва уларнинг яхлит ҳолда ясалма билан муносабати каби масалалар бўйича айтган фикрлари ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. «Сўз ясашишига оид асосий тушунчалар» изоҳлари ўзбек тили сўз ясашиши тизими билан жиддий шуғулланган академик А.Ҳожиёв томонидан термин қўллашдан тортиб, бошқа қўпгина жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда тўла аниқлаштирилди, тўлдирилди (Ҳожиёв, 2007). Ана шу янгича изоҳлашларнинг барчаси А.Ғуломов таърифи ва ҳодисалар моҳияти тўғри эканлигини инкор этмайди, аксинча улар туб моҳиятига кўра бир-бирига мос келади. Демак, А.Ғуломовнинг XX асрнинг

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI, 2019. № 1 ***

ўрталарида қайд этган сўз ясалишининг таърифи ва асосий тушунчаларига доир қарашлари XXI аср бошларида ҳам асосий назарий манба вазифасини ўтаб келмоқда.

Ўзбек тилининг сўз ясалиш системаси бўлиб, у шу тилга хос типлари, усуллари ва сўз ясаш системасини ўз ичига олади. Бунда сўз ясаш асоси, ясовчи восита, ясалма каби бирликлар ҳам шу система элементлари бўлади.

Сўз ясаш усули ёки усуллари деганда янги сўзнинг қайси йўл билан яратилиши назарда тутади: а) асосга ясовчи аффикс қўшиш йўли; б) сўзлар бир-бирига қўшилиб бирикма ҳосил бўлади - бирикма ўзгаришлар асосида соддалашади, ихчамлашади, бирикмалик хусусиятини йўқотади, янги луғавий бирликка айланади: *белнинг боғи* – бирикма *белбоғ* - янги луғавий бирлик - янги сўз. Бу усулни композиция усули, синтактик усул, лексик- синтактик усул, грамматик усули, соддалашиш усули ёки яна бошқа номлар билан аталади. Чунки минглаб, ҳозирча биз, қўшма сўз деб атаб келаётган бирликлар бор: минг оёқ, томорка, кўзойнак, отқулоқ, бешарик, янгийўл, тошарик... кабилар. Уларнинг барчаси, аввало, иккита сўзнинг, яъни ё ўзак морфемаларнинг ёки, тўғрироғи, мустақил ҳолдаги сўзшаклнинг (*белнинг+боғи*) ёки ясалишда иштирок этган иккита асоснинг бирикишидан (биринчи босқич) бирикма ҳосил бўлиши; кейин уларнинг бир-бирига сингишиб кетиши (фонетик, грамматик, семантик ўзгариши туфайли), соддалашиш (икки босқич) усулида, янги луғавий бирлик сифатида, тайёр ҳолда луғатларда қайд этилади. Демак, шу усулда янги сўз ҳосил бўлади, у аффиксациядан тубдан фарқ қилади. Буни ҳам янги сўз яратиш, ҳосил қилиш, деб тан олинади.

Хулоса

Сўз ясалиш парадигмаси, сўз ясалиш категорияси терминлари ва улар моҳиятига тўхталадиган бўлсак, бу терминлар акад. А.Ҳожиёв тўғри таъкидлаганидек, аввало ортиқча, алоҳида моҳиятни ифода этмайди. Бироқ «сўз ясалиш парадигмаси» терминини «сўз ясалиш типи» термини ўрнида шартли қўлаш мумкиндир. Типнинг моҳияти - бу. Модел - бу = асос+аффикс (бир модел); аффикс+асос- (иккинчи модел). Сифатларда эга эканлик маъносини ифодаловчи аффикслар воситасида от асослардан сифат ясалиши бир сўз ясалиш типи бўлади; от асослардан шахс отлари ясовчилар орқали янги отлар ясалиши иккинчи бир типни ҳосил қилади. Унинг ўрнида қолип термини ишлатилгани билан моҳият ўзгармайди.

Адабиётлар рўйхати:

- Ғуломов А. Ўзбек тилида сўз ясаш йўллари. // ЎзФА тил ва адабиёт институти илмий тўплами, 1949.- 42-46-б.
 Ғуломов А. Ўзбек тили сўз ясалишининг айрим масалалари. - «Этимология» тўплами, МДУ, VIII. -1970.
 Ғуломов А. «Ўзбек тили грамматикаси». – Т.:«Фан»,1975, 1-китоб.- 7-52-б.
 Ғуломов А. Фейл. - Т., Фан, 1954.- 67-82-б.
 Ғуломов А. «Сифат ҳақида мулоҳазалар»// ТошДУ «Ўзбек тилида сўз ясалиши» илмий асарлари тўплами, 1979 .-. 608 б.
 Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясалиши тизими. -Т., Ўқитуви, 2007. - 5-60-б.

Аннотация

АЙЮБ ҒУЛОМОВНИНГ СЎЗ ЯСАЛИШИГА ДОИР ҚАРАШЛАРИ

Ф. Шарипов

Мақолада А.Ғуломовнинг сўз ясалиши муаммолари, ўзбек тилшунослигига доир қарашлари тизимли илмий ёндашув асосида ёритиб берилган.

Таянч сўзлар: сўз, сўз ясалиши, қўшма сўз, ўзбек тилшунослиги, термин, категория.

Аннотация

ВЗГЛЯДЫ АЙЮБ ГУЛОМОВА НА СЛОВООБРАЗОВАНИЕ

Ф. Шарипов

В статье раскрыты взгляды Айюб Гуломова на проблемы словообразования и узбекского языкознания на основе структурно-научного подхода.

Ключевые слова: слово, словообразование, составное слова, узбекское языкознание, термин, категория.

Summary

VIEWS OF AYUB GULOMOV OF WORD-FORMATION

F.Sharipov

Views of Ayub Gulomov on problems of word-formation and Uzbek linguistics on the basis of structural-scientific approach.

Key words: word, word-formation, compound word, Uzbek linguistics, term, category.